

EKONOMİK YAPISAL DEĞİŞİM KAVRAMI ÜZERİNE BİR İNCELEME^{1,2}

Ümit GABERLİ³

Öz

Bu çalışmada, literatür taraması yöntemi ile betimsel istatistikler kullanılarak yapısal değişim kavramı incelenmiştir. Literatür araştırması sonucunda yapısal değişim olgusunun 17. Yüzyıla dayandırılabilceği görülmektedir. Yapısal değişim, gelir artışlarına paralel farklı düzeylerde hizmet payı artışı şeklinde yaşanmaktadır. 1970 öncesinde yapısal değişimin nedeni olarak gelir artışları gösterilirken, 1970 sonrasında ise daha çok bilgi işlem teknolojilerindeki gelişmeler gösterilmektedir. Literatürdeki farklı deneyimler ve farklı gelir grubu ülke örnekleri istihdam oranları açısından incelendiğinde, hizmetler pay artışının gelişmişliğin göstergesi olduğuna dair genel kabule kuşku ile yaklaşılması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca, sanayi ve hizmet sektörleri arasındaki tamamlayıcılık ve ikame ilişkisine yapılan vurgu ampirik çalışmalar için ufuk açıcı niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: Yapısal Değişim, Hizmetler Sektörü, Sanayisizleşme.

JEL Kodları: O10, O11, O14.

A RESEARCH ON THE CONCEPT OF ECONOMIC STRUCTURAL CHANGE

Abstract

In this study, the concept of structural change was examined by using the literature review method and descriptive statistics. As a result of the literature research, it is seen that the phenomenon of structural change can be traced back to the 17th century. Structural change is experienced in the form of an increase in service share at different levels in parallel with income increases. While income increases were shown as the reason for the structural change before 1970, developments in information and communication technology were mainly the reason after 1970. When the different experience examples in the literature and the employment rates in other income group countries are examined, it has been concluded that the general acceptance that the increase in the services share is an indicator of development should be approached with suspicion. In addition, the emphasis on complementarity and substitution between industry and service sectors is seminal for empirical studies.

Keywords: Structural Change, Services Sector, De-industrialization.

JEL Codes: O10, O11, O14.

¹ Bu çalışma Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalında başarılı bulunan “Yapısal değişim, hizmetler sektörü ve ekonomik büyüme” isimli doktora tezinden türetilmiştir.

² Türkiye Ekonomi Kurumu (TEK) Doktora Tezi Teşvik Ödülü, 2018. http://www.tek.org.tr/Oduller/Doktora_Tezi_Odulleri/2018

³ **Sorumlu Yazar,** Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi, Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu, Rekreasyon Yönetimi Bölümü, Siirt, TÜRKİYE. umit.gaberli@siirt.edu.tr. Orcid No: 0000-0003-0097-174X.

Makalenin Türü (Article Type): Araştırma Makalesi (Research Article)

Makale Geliş Tarihi (Received Date): 14.04.2022

Makale Kabul Tarihi (Accepted Date): 25.04.2022

Atf (Cite): Gaberli, Ü. (2022). Ekonomik Yapısal Değişim Kavramı Üzerine Bir İnceleme, *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2022(1), 55-64.

1. Giriş

Ekonomik yapısal değişim kavramı ekonomik kalkınma ve büyüme kavramları arasındaki farkı ortaya koymak için ara bir kategori olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak ekonomik kalkınma ile aynı anlamda da kullanılabilir (Yavilioğlu, 2002, s. 64). Biyolojik ve sosyal anlamda büyüme ve gelişme olgularına atıfta bulunarak açıklamak gerekirse, bir şeyin boyutunun genişlemesi büyüme anlamına gelirken, özelliklerinin değişmesi gelişme anlamına gelmektedir. Büyüme ve gelişme eş zamanlı gerçekleşmektedir. Ancak bir çocuk çok gelişmeden büyüyebileceği gibi, çok büyümeden iyi bir gelişme de gösterebilir (Flammang, 1979, s. 50). Biyolojik anlamdaki bu büyüme ve gelişme olgularından hareketle açıklandığında büyüme ve kalkınma kavramlarının iç içe geçtiği görülmektedir. Yukarıda değinildiği gibi, farklı oranlarda gerçekleşen büyüme ve gelişme yapısal değişim olgusuna açıklık getirmektedir. Bu bağlamda yapısal değişim, ekonomik büyüme ve gelişme ile birlikte ekonominin sektörel kompozisyonun nasıl değiştiğini ifade etmektedir.

Günümüzde ekonomik yapısal değişim sektörel bazda ifade edildiği gibi, makro boyutta tüm ekonomi için de ifade edilmektedir. Örneğin, inşaat, madencilik-taş ocakçılığı ile imalattan oluşan sanayi sektöründeki yapısal değişim alt sektörlerin sanayi sektörü içerisindeki yüzde paylarının değişimidir. Öte yandan, gıda, metal, elektronik, motorlu taşıt vb. alt sektörlerdeki üretimin imalat üretimi içindeki yüzde paylarının değişimi de yapısal değişim olarak adlandırılabilir. Benzer kompozisyonel değişim tarım ve hizmetler sektörü için de geçerlidir. Söz konusu değişimler yüksek ekonomik büyüme oranları altında gerçekleşebileceği gibi, düşük büyüme oranları altında da gerçekleşmektedir. Yapısal değişim ekonomik başarı ile sonuçlanacağı gibi ekonomik başarısızlıkla da sonuçlanabilmektedir.

Bu çalışmada literatür taraması yöntemi ve betimsel istatistikler kullanılarak yapısal değişim olgusunun tarihsel süreçte nasıl bir gelişim izlediği araştırılmaktadır. Bu çerçevede, günümüz ekonomilerinde hizmetler sektörü pay artışının gelişmişlik göstergesi olup olmayacağı sorusuna yanıt aranacaktır.

2. Tarihsel Süreçte Yapısal Değişim Olgusu

Günümüzde yapısal değişim çalışmaları genel olarak bir ekonominin tarımdan sanayiye, sanayiden hizmetlere doğru aşamalı bir gelişim izlediğini ön koşul olarak kabul etmektedir. Yapısal değişim kavramı 1970 sonrası özellikle bilişim teknolojilerinde yaşanan değişimler nedeniyle iki alt dönemde ele alınmalıdır.

2.1. 1970 Öncesi Dönemde Yapısal Değişim Çalışmaları

Yapısal değişim her ne kadar bu isimle anılmasa da ilk olarak İngiliz iktisatçı William Petty'nin Londra ekonomisi için yaptığı gözlemlere dayanmaktadır. Petty (1690) Kanunu olarak bilinen bu olguya göre, ekonomik gelişme sürecinde tarımdan tarım dışı faaliyetlere yönelim söz konusudur. Bu yönelim doğal olarak tarım dışı istihdamı arttırmaktadır. Engel'in (1857) Saksonya Krallığı'nda gelir arttıkça tarım dışı ürünlere olan talebin arttığını vurgulaması da açıkça tarımın payını azaltan bir yapısal değişime işaret etmektedir. Üç Sektör Kuramı (Fisher, 1935; Clark, 1940; Fourastie, 1949) ile teorik bir temele oturan bu değişim gelir artışlarının doğal bir sonucu olarak görülmektedir.

2.1.1. Üç Sektör Kuramı

Temelini 17. Yüzyıla dayandırabileceğimiz yapısal değişim olgusu, Üç Sektör Kuramı ortaya atılana kadar, tarım ve tarım dışı faaliyetler üzerinden tartışılmaktadır. Yapısal değişimi teorik bir temele oturtan Üç Sektör Kuramı ise ekonomiyi birincil (tarım, hayvancılık ve ormancılık) ikincil (imalat, madencilik ve inşaat) ve üçüncül (hizmetler, ticaret, ulaşım ve diğer ekonomik faaliyetler) sektörler olarak 3 ana sektör altında değerlendirmektedir (Clark, 1940). Bu yönüyle Clark'ın (1940) ekonomik yapıyı tarım, sanayi ve hizmetler olarak günümüzdeki şekliyle ifade ettiğini söyleyebiliriz. Ekonomik gelişme sonucunda hizmet sektöründeki ekonomik faaliyetlerin artışını yorumlayan Clark (1940), hizmetlerdeki yüksek istihdam oranının kişi başı gelirin yüksek olması ile ilişkili olduğu sonucuna ulaşmıştır. Sanayi sektöründeki istihdamın zengin ülkelerde yüksek olduğunu ve zenginlik arttıkça düşme eğilimine girerek hizmetler sektörüne doğru kaydığını belirtmiştir (Clark, 1940, s. 183). Özetle, her ekonomide sanayileşmenin en üst düzeyine ulaşıldıktan sonra sanayi üretimi azalır, hizmetler

üretimi artmaktadır (Clark, 1940, s. 7). Clark'ın (1940) ortaya koyduğu bu ilişkiyi destekleyen çalışmalar bulunmaktadır. Örneğin, Kaldor'a (1966) göre, kişi başına düşen gelir arttıkça, ekonomide hizmetler sektörü sanayiden daha ağır basmakta ve dolayısı ile imalat çıktısının toplam üretim içindeki payı düşme eğilimine girerken, hizmet sektöründeki istihdam oranı artış eğilimine girmektedir. Ayrıca, Kuznets (1957; 1966) ve Fuchs (1968) gibi birçok çalışma söz konusu eğilimi destekler nitelikte sonuçlara ulaşmıştır. Ayrıca, 1970'lere kadar artan hizmetler payı ile ekonomik gelişme arasındaki bu pozitif ilişkiye önemli bir karşı çıkış bulunmamaktadır.

2.1.2. Ekonomik Gelişimde Kentleşme, Nüfus Artışı ve Verimlilik

Clark ilişkisinin varlığı gelişmiş ekonomi olmanın bir göstergesi olarak kabul görmektedir. Murata'nın (2008) ülkelerin ekonomik gelişimlerinde ağırlıklı olarak kırsal toplumdaki kentleşme dönüşüklerini başka deyişle talebin tarım ürünlerinden tarım dışı ürünlere kaymasına artan oranda kent yaşamının eşlik ettiğini vurgulaması da bu genel kabulü desteklemektedir.

Primat Şehir ulusal yaşamın en üst seviyesine atıfta bulunmaktadır. Kısaca, bir ülkenin en yüksek nüfusa sahip şehrinin ikinci en kalabalık şehirden birkaç kat daha fazla nüfusa sahip olması durumudur. Ancak her ülkenin primat şehri bulunmamaktadır. Örneğin, 1935 yılında Danimarka'nın en büyük şehri olan Kopenhag 1 milyondan az nüfusu ile ikinci büyük şehir olan Aarhus'un nüfusunun 9 katına sahiptir. 1935 yılı için Kopenhag'ın primat şehir olduğunu söyleyebiliriz. Ancak, İtalya'nın 1936 yılında sırasıyla üç büyük şehri olan Roma, Milan ve Napoli'nin nüfusları yaklaşık 1 milyon olup birbirine çok yakındır. Dolayısıyla söz konusu yıl için İtalya'nın primat şehri bulunmamaktadır (Jefferson, 1939, ss. 230-32). Kopenhag'da olduğu gibi nüfus olarak görece üstünlüğe sahip şehirler eğitim, müzik, kültür, sanat, istihdam gibi birçok konuda fırsatlar sunmaktadır. Kısaca, bu şekilde yüksek nüfusun yarattığı geniş piyasaya sahip şehirlerde ekonomik, sosyal, kültürel vb. avantajlar kullanılabilir (Jefferson, 1939, ss. 226-27). Kent yaşamı ile birlikte günden güne daha çok ihtiyaç duyulan taşımacılık, otel ve restoran işletmeciliği, yiyecek-içecek sektörü, kültürel faaliyetler vb. hizmetler, hizmet sektöründeki pay artışının başlıca nedenleridir.

1950'li yıllara gelindiğinde kentleşme olgusunun yoğun şekilde tartışılması ekonomilerde hizmetler pay artışının başka deyişle yapısal değişimin kentleşme üzerinden ele alınmasını da kaçınılmaz hale getirmiştir. Kent yaşamının nüfus artışı ile birlikte değerlendirmek ise hizmetlerin gelişim sürecine farklı açılardan bakma olanağı sağlamaktadır. Örneğin, Stigler (1956) bazı durumlarda yoksul ülkelerdeki kentleşmenin gelişmiş ülkelere göre daha yüksek olduğunu ortaya koyarak (Stigler, 1956, s. 161) Clark'ın (1940) ülkeler arası gelişmişlik düzeyi ve sektörlerin büyüme oranlarındaki farklılıkların nedenlerini tam olarak açıklayamamakla eleştirmektedir (Stigler, 1956, s. 165). Diğer taraftan, nüfus artışları da üretim artışlarını desteklediğinden (Kuznets, 1966) hem imalata bağlı hizmet faaliyetlerinin hem de imalattan bağımsız hizmet faaliyetlerinin artmasına neden olmaktadır. Bu noktada konunun verimlilik üzerinden tartışılması gerekliliği doğmaktadır. Hizmetler verimliliğinde gelişmiş ülke örneği olarak ABD'yi ele alan Fuchs'un (1968) tespitine göre, hızla büyüyen ABD ekonomisinde hizmetler payı 1947 ile 1965 yıllarında aynıdır. Ancak hizmetler sektörü istihdamı artmaktadır (Berry, 1997, s. 461). Hizmetlerde bu şekilde düşük verimlilik olabileceği gibi, teknolojik gelişme ile birlikte yüksek verimlilik olması da mümkündür. Bu nedenle, hizmetler pay artışı şeklindeki yapısal değişimin Clark'da (1940) olduğu gibi sadece gelir artışları üzerinden tartışılmayacağını açıkça ifade edebiliriz.

2.2. 1970 Sonrası Dönemde Yapısal Değişim Çalışmaları

1940'lı yılların sonlarına kadar hizmetler pay artışının ekonomik gelişmişliğin bir göstergesi olduğuna önemli bir karşı çıkış olmamıştır. Stigler'in (1956) hizmet faaliyetlerini artırma bağlamında kentleşmenin bazen yoksul ülkelere göre daha hızlı yaşandığı tespitinin aslında ilk karşı çıkışların dayanağını hazırladığını söyleyebiliriz. 1970 sonrasında bilişim devrimi olarak adlandırabileceğimiz bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler hizmet faaliyetlerini çeşitlendirmiş ve ekonomilerin çok boyutlu ve daha karmaşık bir yapıya evrilmelerine neden olmuştur. 1960'lı yılların sonlarına doğru, hizmet faaliyetlerinin artması şeklinde yaşanan yapısal değişimi ekonomik gelişmenin doğal sonucu olarak gören post-sanayileşme görüşü (Bell, 1973; 1976; Fourastié, 1949) ile bu değişimi sanayisizleşme eğilimi olarak gören neo-sanayileşmeciler (Attali, 1981; Bacon & Eltis, 1976; Baumol, 1967; Cohen & Zysman, 1987; Fuchs 1968; Gershuny & Miles, 1983; Gershuny, 1978; Lipietz, 1980) olarak birbirine karşıt iki bakış açısı ortaya çıkmıştır (Desmarchelier & Gallouj, 2013, s. 832). Benzer

bir tartışma hizmet sektörünün gelişimi ile yaşanan mesleki çeşitlilik konusunda ortaya çıkmıştır. Bir grup çalışma, hizmetler gelişiminin vasıfsız işlerin sayısında artışa yol açtığını ifade ederken (Friedmann & Wolff, 1982; Soja, 1991; Sassen, 1994, 1998; Chiu & Lui, 2004) bir grup çalışma da (Hamnett, 1994a; 1994b; 2003) söz konusu dönüşümün sadece vasıfsız işleri arttırmadığını profesyonelleşmeyi de beraberinde getirdiğini savunmaktadır (Saladin & Crankshaw, 2009, s. 646). Kısaca, birçok olay ve olgu böyle bir yapısal değişim üzerinde etkili olduğundan sürecin her zaman olumlu sonuçlanacağını söylemek neredeyse imkansızdır.

2.2.1. Hizmetler Pay Artış Süreci ve Sanayisizleşme

Hizmetler pay artışı sürecinin farklı şekillerde yaşandığına kanıt olarak sunulabilecek birçok çalışma bulunmaktadır. Örneğin, Akarçay-Gürbüz (2011) Avrupa ülkeleri ve Güney Kore'nin gerçek bir hizmetler gelişim süreci yaşadığını tespit ederken, Arjantin, Brezilya, Meksika ve Türkiye gibi ülkelerin yapay hizmetler gelişim süreci yaşadığı sonucuna ulaşmıştır. Dagupta & Singh (2007) yapay hizmetler gelişimine benzer şekilde, ekonomilerin potansiyel büyüme, istihdam ve kaynak kullanımına ulaşma başarısını etkilediği için çevre ülkelerin yaşadığı yapısal değişimi patolojik bir süreç olarak değerlendirmektedir. Finansallaşma ve borç krizleri bu ekonomilerin ortak özellikleri olmakla birlikte bazı örneklerde hizmetlerde niteliksiz işgücü istihdamı artmakta ve gıda kıtlığı ile yetersiz istihdam olanaklarına rağmen tarım istihdamı önemini kaybetmektedir. Pinto (1984) bu süreci yapay hizmetler gelişimi olarak ifade ederken, Rowthorn & Wells (1987) negatif sanayisizleşme olarak adlandırmaktadır. Öte yandan, bu süreç erken sanayisizleşme kavramı ile de yakından ilişkilidir. Erken sanayisizleşme, ekonomilerin sanayileşme düzeylerinin zirvesine erken sanayileşmiş ülkelere göre daha düşük gelir seviyelerinde ulaşmaları şeklinde ifade edilmektedir (Rodrik, 2016). Bunun yanında, Ballesta vd. (2012), Genaro & Melchor (2009) gibi çalışmaların hizmetlerin girdi olarak herhangi bir üretimde kullanılmasına değinmesi üzerinden düşünüldüğünde hizmetlerin sanayinin tamamlayıcısı mı yoksa ikamesi olarak mı geliştiği sorusu önemli bir araştırma sorusu olarak akla gelmektedir. Ayrıca, hizmetler sanayinin bir alternatifi olarak geliyorsa hizmetlere dayalı ekonomik büyüme modeli mümkün mü? Sorusu da araştırmaya değer bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak, Hindistan örneği (Arunachalam & Kumar, 2002; Banga, 2005; Bhattacharya & Mitra, 1990; Mitra, 1988) dışında böyle bir tartışmaya olanak veren örnek veya örnekler bulunmamaktadır.

2.2.2. Hizmet Üretimi ve Teknolojik Gelişme

2000'li yıllara gelindiğinde iş kültürü ve ilkelerinde teknolojik gelişmelerin de desteği ile radikal değişiklikler yaşanmıştır. Hizmet sektörü kendi içinde değişime uğrayarak faaliyet sayısı artıp çeşitlilik kazanmıştır. Örneğin, teknik servislerin müşterilerine hizmet veriş biçiminde önemli bir dönüşüm yaşanmıştır. Satılan cihazların kırık parçaları veya ürünler ile ilgili sorunlar uzaktan incelenabilmektedir. Müşteriler ürünlerin video veya fotoğraflarını teknik destek personeline göndererek herhangi bir zaman kaybı yaşamadan sorunlarını çözebilmektedir. Ayrıca bu durum, karşılıklı güven oluşmasını da sağlamaktadır. Bunun yanında, yazılım alanında yaşanan gelişmeler insan desteği olmadan verilen yeni hizmet türlerini ortaya çıkarmıştır. Örneğin, JetBlue ve JustFly gibi bazı mobil uygulamalar müşterilere insan desteği olmadan bilgi sağlamaktadır. Ayrıca sanal asistanlar, yapay zekâ ile öğrenme ve konuşma tanıma gibi teknolojiler sayesinde yeni hizmet türleri geliştirilmektedir (ZDNet, 2016). Örneğin, kişisel hizmetlerin karşılanması için Amazon Alexa Ses Hizmetleri (AVS) gibi haber ve müzik dinleme, takvim yönetimi vb. işlemler yapmak için diğer akıllı cihazlara bağlanan yapay zekâyâ sahip cihazlar geliştirilmiştir. Aynı zamanda AVS, ödeme ve teslimat yöntemleri için de test edilmektedir (Amazon Alexa, 2020). Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere, hizmet farklı gelişim seviyelerinde asimetrik olarak üretilmektedir. Dolayısıyla, hizmetler sektörü gelişimi günümüzde gelenekselin dışında ve her zamankinden daha karmaşık ilerlemektedir (Lin & Wang, 2020). Teknolojik gelişmenin daha üst seviyelerinde özellikle robotik uygulamalarla artık yüz yüze iletişime ihtiyaç duyulmadığını söylemek mümkündür. Örneğin firmalar, çok kapsamlı bir web sitesi olan Upwork'ü kullanarak dünyanın herhangi bir ülkesinden serbest çalışan mühendisleri işe alabilmektedir. Çalışanlar diğer ülkelerde sanal olarak telegöçmen (telemigrant) olarak çalışabilmektedir (Baldwin, 2019). Bu hizmet, bir mühendisin faaliyetini tamamlamaktadır. Bu örneklerde olduğu gibi günümüzde hizmet istihdamı ve üretim süreçleri geçmişte hiç olmadığı kadar karmaşıktır.

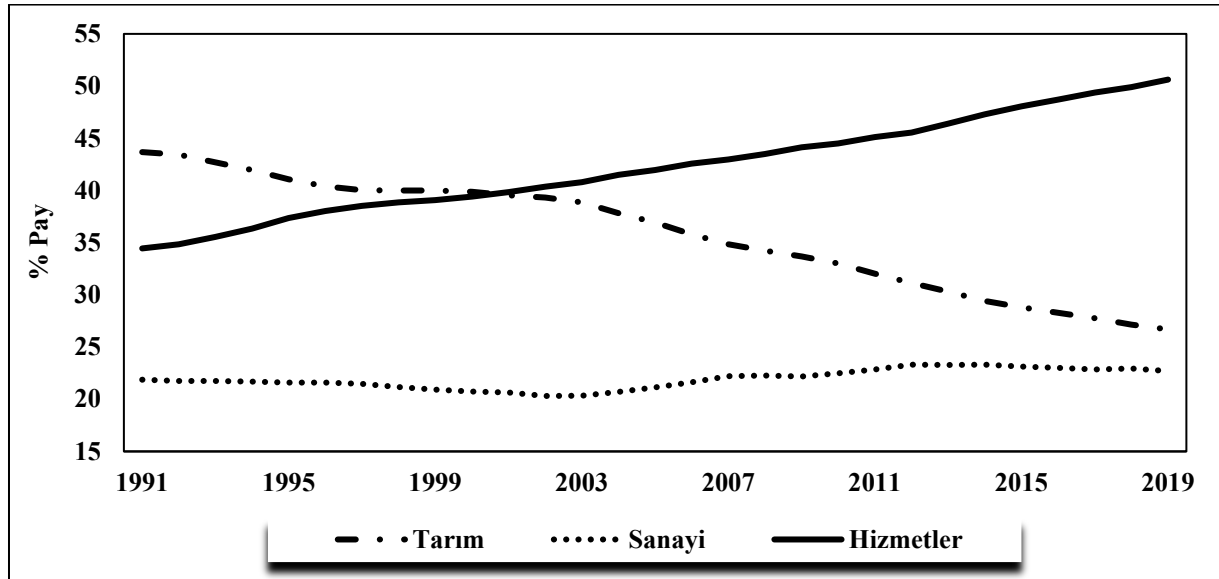
3. Dünya’da ve Farklı Gelir Gruplarında Ekonominin Sektörel Kompozisyonu

Literatür taraması sonucunda hizmetler pay artış sürecinin farklı deneyimlerle yaşandığı gözlenmiştir. Ancak, farklı deneyimlerin sayısal verilere nasıl yansıdığını görebilmek için üç sektör kuramında belirtilen tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin paylarının incelenmesi gerekmektedir.

3.1. Dünya Ekonomisi

Dünya ekonomisi 1991-2019 döneminde işgücünün ağırlıklı olarak tarımda istihdam edildiği bir ekonomik yapıdan ağırlıklı olarak hizmetlerde istihdam edildiği bir yapıya dönüşmüştür. 2001 yılına kadar tarım ağırlıklı bir ekonomi olan dünya ekonomisi bu yıldan sonra hizmet istihdamı payının hızla arttığı bir yapısal değişim yaşamıştır.

Grafik 1. Dünya Ekonomisinde Üç Sektörün İstihdam Payları (1991-2019)

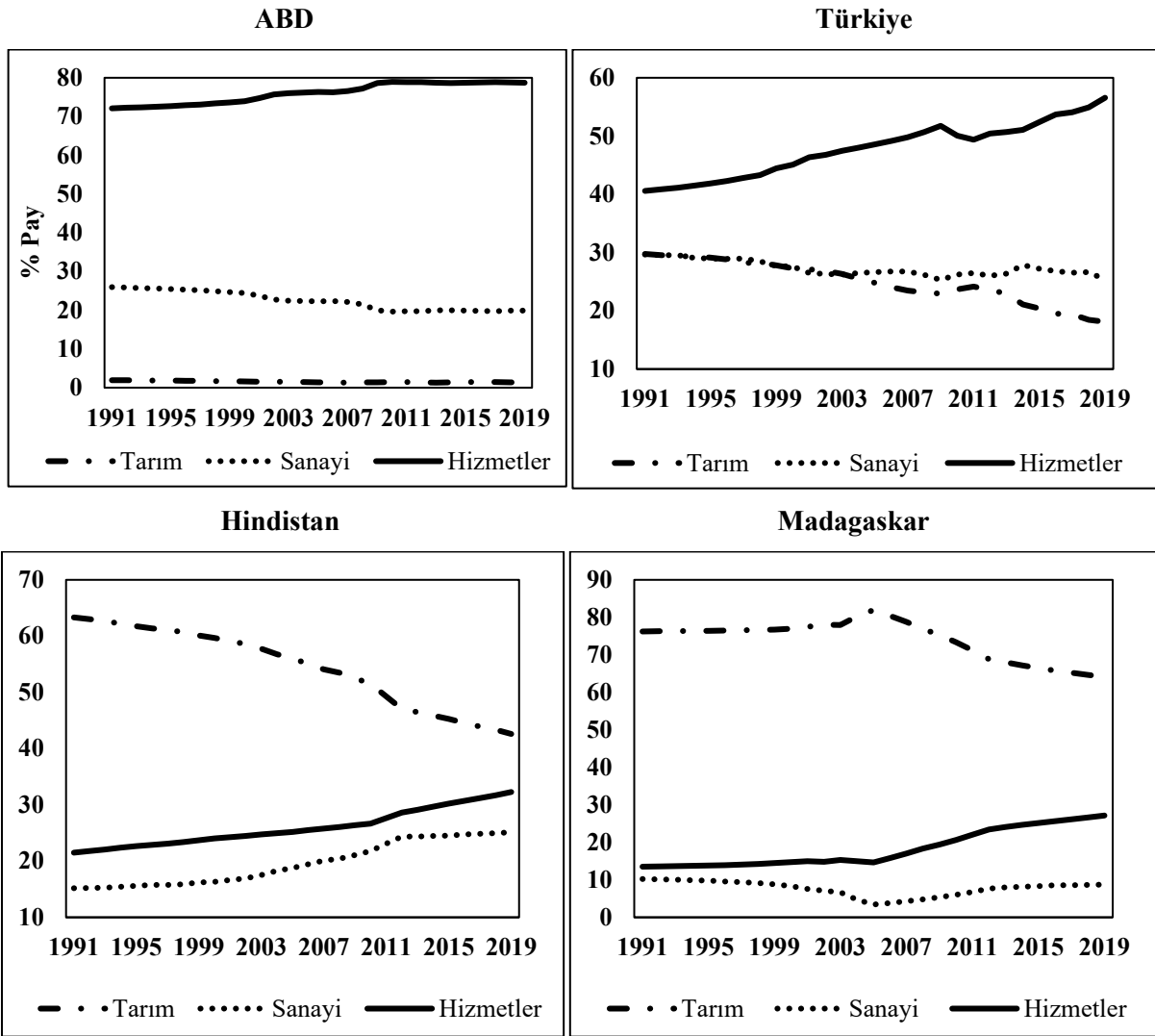
Veri: Dünya Bankası, 2022.

Not: Grafik Dünya Bankası verileri ile yazar tarafından oluşturulmuştur.

Ülkeden ülkeye farklılaşan sektörel kompozisyonun açıklanmasında sektörler arası toplam faktör verimliliği farklılıkları önemlidir. Dolayısıyla yapısal değişimde teknolojik gelişmenin önemli yeri olduğunu söyleyebiliriz (Swiecki, 2017). Dünya ekonomisinde 1991 yılından itibaren tarım istihdamı düşerken, hizmet istihdamının arttığı açıkça görülmektedir. Grafik 1’i tarım sektöründe artan faktör verimliliği sonucu açığa çıkan işgücünün özellikle hizmetler sektöründe istihdam edilmeye başlandığı şeklinde yorumlamak mümkündür. Ayrıca, toplam faktör verimliliğindeki artışın yanında artan tarımsal üretim maliyetleri, hızla gelişen kent yaşamının sunduğu çeşitli imkânlar sonucu köyden kente göç ve bunun getirdiği sonuçlar tarımdaki işgücünün açığa çıkmasında etkili olmaktadır. Söz konusu dönemde dünya bankası verilerine göre, üç sektör kuramına paralel olarak, kişi başı gelir 2015 yılı reel fiyatlarıyla 6774,3 Amerikan dolarından 10542,3 Amerikan dolarına çıkmıştır. Gelir artarken, hizmet istihdamının pay artışı Clark’ın (1940) görüşlerini desteklemektedir.

3.2. Farklı Gelir Gruplarına Göre Üç Sektörün İstihdam Payları

Dünya bankasının 2021 yılı gelir sınıflamasına göre yüksek, düşük ve yüksek orta ile düşük gelir gruplarından ülke örnekleri 1991-2019 dönemi için incelendiğinde literatür taraması sonucu elde edilen hizmetler pay artışı şeklindeki yapısal değişimin farklı deneyimlerle yaşandığı sonucunu destekler nitelikte bulgulara ulaşılmaktadır.

Grafik 2. Farklı Gelir Grubu Ülkelerde Hizmetler Pay Artışı

Veri: Dünya Bankası, 2022.

Not: Grafik Dünya Bankası verileri ile yazar tarafından oluşturulmuştur.

ABD ekonomisi ele alınırken öncelikle, dünya bankası verilerine göre, 2015 yılı reel fiyatları ile kişi başı GSYH'nin 1991 yılından 2019 yılına 38715 dolardan 58559 dolara yükseldiğini belirtmekte yarar vardır. Çünkü üç sektör kuramı gelir artışlarına paralel hizmet sektörü istihdamının arttığını ifade etmektedir. Grafik 2'de görüldüğü üzere ilgili dönemde gelir artarken hizmetler payı % 72,11'den % 78,73'e yükselmiştir. Sanayi istihdamının payı azalırken, tarım istihdamının toplam istihdam içindeki payında sınırlı düşüş yaşansa da % 1,5 - % 2 aralığında neredeyse sabit kalmıştır. ABD verileri için üç sektör kuramı geçerli görünürken, sanayi istihdamı payındaki azalışın hizmet sektöründe istihdam edildiğini söyleyebiliriz.

Türkiye ekonomisinde ise, 2015 yılı reel fiyatları ile kişi başı GSYH 1991 yılında yaklaşık 5300 dolarken, 2019 yılında 12000 dolar civarındadır. Gelir artışlarına hizmet istihdamının pay artışı eşlik etmektedir. Ancak burada süreç 2003 öncesi ve sonrası şeklinde incelenmelidir. Çünkü 2003 öncesinde tarım ve sanayi istihdam payları birlikte düşerken, sonrasında sanayi payında kayda değer bir değişim olmamış tarım payındaki düşüş hızlanarak devam etmiştir. Ancak hizmetler istihdamının ise ilgili dönem boyu kişi başı gelir ile birlikte arttığı görülmektedir. Buradan hareketle, 2003 sonrası dönemde tarımdan çıkışın hızlanarak açığa çıkan işgücünün hizmetlerde istihdam edildiğini söyleyebiliriz.

Hindistan örneğinde ise, işgücünün büyük çoğunluğunun tarımda istihdam edildiği bir ekonomi karşımıza çıkmaktadır. 1991-2019 döneminde tarım istihdamı payında % 63,3'ten % 42,6'ya keskin bir

düşüş yaşanırken, sanayi ve hizmet istihdamı oranları istikrarlı bir yükseliş sergilemektedir. Bu anlamda, sanayi ve hizmetler arasında tamamlayıcılık ilişkisi olduğunu ileri sürülebiliriz. Dönem sonunda, hizmet ağırlıklı bir sektörel kompozisyon oluşmasa da, 2015 yılı fiyatlarıyla kişi başı gelir yaklaşık 530 dolardan 1800 dolara çıkarken buna hizmet istihdamındaki pay artışı eşlik ettiği için üç sektör kuramının geçerli olduğunu söyleyebiliriz.

Son olarak tarım ekonomisi olarak nitelendirebileceğimiz Madagaskar'da 2005 yılı öncesi üç sektör paylarında kayda değer bir değişim yaşanmamıştır. 2005 sonrası ise, tarım istihdamının payında % 80'den % 64'e ciddi bir düşüş yaşanırken, toplam istihdam içinde hem sanayi hem de hizmetler sektörünün payı artmıştır. Ancak 1991-2019 döneminde 2015 yılı reel fiyatlarıyla kişi başı GSYH'de yaklaşık 510 dolardan 440 dolara bir gerileme yaşanmıştır. Dolayısı ile Clark'ın (1940) sözünü ettiği gelir ile hizmet istihdamı arasındaki pozitif ilişki negatife dönmüştür.

4. Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada, literatür taraması ve betimsel istatistikler kullanılarak gelir artışlarına paralel hizmetler pay artışı şeklinde yaşanan yapısal değişim olgusu araştırılmıştır.

Literatür taraması sonucunda, yapısal değişim olgusunun 17. yüzyıla dayandırılabilceği ortaya konmuştur. Söz konusu yüzyılda yapısal değişim olarak adlandırabileceğimiz olgu tarımdan tarım dışı faaliyetlere yönelim şeklinde ifade edilmektedir. Bu alanda yapılan çalışmalar incelendiğinde, yapısal değişim kavramının daha iyi anlaşılabilmesi için ilgili literatürün 1970 öncesi ve sonrası şeklinde iki alt dönemde incelenmesi gerektiği sonucuna varılmıştır. Bu tespitin yapılmasında, 1970'li yıllarda bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler etkili olmuştur. 1970 öncesi çalışmalar, 17. yüzyıldan 20. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar hizmetlere yönelim şeklindeki yapısal değişimi gelir artışlarının doğal sonucu olarak görmektedir. 20. Yüzyılın ikinci yarısında ise, üretim ölçeklerinin büyümesi sonucunda organizasyon yapısındaki değişimler göze çarpmakta dolayısı ile yapısal değişimin itici gücünün verimlilik olduğu ortaya konmaktadır. 1970 sonrası çalışmalar ise farklı bir çerçeveye çizmektedir. Bu dönemdeki çalışmalar yapısal değişim olgusunun nedenini bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler olarak görmektedir.

Tarım, sanayi ve hizmet sektörlerindeki istihdam paylarının ülkelerin gelir gruplarına göre incelendiği örneklerde, gelir artışlarının hizmet istihdamı oranı ile her zaman pozitif ilişkili olmayacağı, bu ilişkinin negatif olduğu (Madagaskar) örneklerin de var olduğu görülmektedir. Bunun yanında, pozitif ilişkinin var olduğu örneklerde birbirinden farklı süreçlerin işlediği de açıktır. Tarım istihdamının hızla azaldığı örneklerde tarımda açığa çıkan işgücünün hizmetlerde istihdam edildiği görülebilirken (Türkiye), hizmetler ve sanayi istihdam oranlarının birlikte arttığı durumlar da (Hindistan) görülebilmektedir. Hizmetler ile sanayi istihdamı arasındaki bu pozitif ilişki ise, hizmetler-sanayi tamamlayıcılık ilişkisinin varlığının araştırılmaya değer bir konu olduğunu göstermektedir. Ayrıca, bu çalışmada sanayideki istihdam oranı azalırken, hizmetler oranının artması durumunda hizmetlerin sanayinin ikamesi olabileceği ileri sürülerek hizmetlere dayalı büyüme modeli mümkün mü? Şeklinde önemli bir araştırma sorusu daha ortaya atılmıştır. Gelir artışlarına paralel hizmet istihdamındaki pay artışının gelişmiş ülkelerde olduğu gibi gelişmekte olan ülkelerde de (Türkiye, Hindistan) görülebileceğini istatistiksel veriler üzerinden işaret eden bu çalışma, literatür taraması sonucunda hizmetler gelişiminin farklı deneyimlerle yaşandığı sonucuna vararak, literatürdeki "hizmetler pay artışı gelişmişlik göstergesidir" ön kabulüne kuşku ile yaklaşılması gerektiğini öne sürmektedir.

Son olarak, bu çalışmanın özellikle 2000 sonrası dönemde değişen iş kültürü ve ilkelerine yönelik birçok örnek vermesi ile söz konusu dönem için önemli bir bakış açısı kazandırma potansiyeline sahip olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca, hizmetler ve sanayi arasındaki ikame-tamamlayıcılık ilişkisine vurgu yapılarak yapısal değişim ile ilgili yapılacak ampirik çalışmalara önemli bir ufuk açılmaktadır.

Kaynakça

- Akarçay-Gürbüz, A. (2011). Comparing trajectories of structural change. *Cambridge Journal of Economics*, 35(6), 1061-1085.
- Amazon Alexa, (2020). <https://developer.amazon.com/en-US/docs/alexa/alexa-voice-service/api-overview.html> (Erişim tarihi: 01.05.2020).
- Arunachalam, R. & Kumar, N.K. (2002). Inter-temporal comparison of inter-industrial linkages in the Indian economy (1968-69 to 1983-83). *Reserve Bank of India Occasional Papers*, 15 (1), 1-30.
- Attali, J. (1981). *Les trois mondes*, Fayard: Paris.
- Bacon, R.W & Eltis, W. (1976). *Britain's economic problem: too few producers*. MacMillan: New York.
- Baldwin, R. (2019). *The globotics upheaval: globalization, robotics, and the future of work*. Oxford University Press: Oxford, England.
- Ballesta, J. A. C., Melikhova, Y. & Peinado, M. H. (2012). Services in the EU productive systems: a comparative study of the new and old member states. *Inzinerine Ekonomika-Engineering Economics*, 23(3), 223-232.
- Banga, R., (2005). Critical issues in India's service-led growth. *ICRIER Working Paper Series*, Working Paper, No. 171.
- Baumol, W. J. (1967). Macroeconomics of unbalanced growth: the anatomy of the urban crisis. *American Economic Review*, 57(3), 415–426.
- Bell, D. (1973). *The coming of post-industrial society: a venture in social forecasting*. New York: Basic Books Inc.
- Bell, D. (1976). *The cultural contradictions of capitalism*. New York: Basic Books Inc.
- Berry, B. J. L. (1997). Reversal of a relationship: a note on the tertiary sector. *Urban Geography*, 18(5), 460-467.
- Bhattacharya, B.B. & Mitra, A. (1990). Industry-agriculture growth rates: widening disparities: an explanation. *EPW*, August 26.
- Chiu, S. & Lui, T. (2004). Testing the global city–social polarisation thesis: Hong Kong since the 1990s. *Urban Studies*, 41(10), 1863–1888.
- Clark, C. (1940). *The conditions of economic progress*. Macmillan: London.
- Cohen, S. S. & Zysman J. (1987). *Manufacturing matters: the myth of the post-industrial economy*. Council on Foreign Relations Book series NY: Basic Books.
- Dasgupta, S., & Singh, A. (2007). Manufacturing, services and premature deindustrialization in developing countries: A Kaldorian analysis. In *Advancing Development* (pp. 435-454). Palgrave Macmillan, London.
- Desmarchelier, B. & Gallouj, F. (2013). Endogenous growth and environmental policy: are the processes of growth and tertiarization in developed economies reversible?. *J Evol Econ*, 2013(23), 831–860.
- Dünya Bankası (2022). <https://data.worldbank.org/> (Erişim Tarihi: 20.02.2022).
- Engel, E. (1857). Die produktions-und konsumptionsverhältnisse des königreichs sachsen. *Zeitschrift des Statistischen Bureaus des Königlich Sächsischen Ministerium des Inneren*, 8–9.
- Fisher, A. G. B. (1935). *The clash of progress and security*. Augustus M. Kelley: New York.
- Flammang, R. A. (1979). Economic growth and economic development: counterparts or competitors?. *Economic Development and Cultural Change*, 28(1), 47-61.
- Fourastie, J. (1949). Le grand espoir du xxe siècle. progrès technique, progrès économique, Progrès Social, Paris, Presses Universitaires de France, 224 p. - Réed 1989 Collection Tel Gallimard.

- Friedmann, J. & Wolff, G. (1982). World city formation: an agenda for research and action. *International Journal of Urban and Regional Research*, 6 (3), 309–344.
- Fuchs, V. R. (1968). *The service economy*. General Series National Bureau of Economic Research, Columbia University Press: New York.
- Genaro, D. & Melchor, E. (2009). The Impact of the Tertiarization Process in Spanish Economic Growth From a Regional Perspective. *The Service Industries Journal*, 30(3), 359-374.
- Gershuny, J. & Miles, I. (1983). *The new service economy: the transformation of employment in industrial societies*. Frances Pinter: London.
- Gershuny, J. (1978). *After industrial society? the emerging self-service economy*. MacMillan, New York.
- Hamnett, C. (1994a). Social polarisation in global cities: theory and evidence. *Urban Studies*, 31(3), 401–424.
- Hamnett, C. (1994b). Socio-economic change in London: professionalisation, not polarisation, *Built Environment*, 20(3): 192–203.
- Hamnett, C. (2003). *Unequal city: London in the global arena*. Routledge: London.
- Jefferson, M. (1939). The law of the primate city. *Geographical Review*, 29, 226–232.
- Kaldor, N. (1966). *Causes of the slow rate of economic growth of the United Kingdom: an inaugural lecture*. Cambridge University Press: England.
- Kuznets, S. (1957). Quantitative aspects of the economic growth of nations: II. industrial distribution of national product and labor force. *Economic Development and Cultural Change*, 5(4), 1–111.
- Kuznets, S. (1966). *Modern economic growth, rate, structure and spread*. Yale University Press: New Haven.
- Lin, J. Y., & Wang, Y. (2020). Structural change, industrial upgrading, and middle-income trap. *Journal of Industry, Competition and Trade*, 20(2), 359-394.
- Lipietz, A. 1980. *Le tertiaire, arborescence de l'accumulation capitaliste*, Crit Écon Polit 12, 37–69.
- Mitra, A. (1988). Disproportionality and the services sector: A note. *Social Scientist*, 3-8.
- Murata, Y. (2008). Engel's law, petty's law, and agglomeration. *Journal of Development Economics*, 87 (2008), 161–177.
- Petty, W. (1690). *Political arithmetic*. In: Hull, C.H. (Ed.), 1899. *The Economic Writings of Sir William Petty*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Pinto, A. (1984). Metropolization and tertiarization: structural distortions in Latin American development. *United Nations, CEPAL Review*, (24), 17-38.
- Rodrik, D. (2016). Premature deindustrialization. *Journal of Economic Growth*, 2016(21), 1–33.
- Rowthorn, R. & Wells, J. (1987). *De-Industrialization and foreign trade*. Cambridge University Press: Cambridge, UK.
- Saladin, J. B. & Crankshaw, O. (2009). Social polarisation or professionalisation? another look at theory and evidence on deindustrialisation and the rise of the service sector. *Urban Studies*, 46(3), 645–664.
- Sassen, S. (1994). *Cities in a world economy*, Pine Forge Press: Thousand Oaks, CA.
- Sassen, S. (1998). *Globalisation and its discontents: essays on the new mobility of people and money*. The New Press: New York.
- Soja, E. (1991). Dual city: restructuring new york, poles apart: urban restructuring in New York and Los Angeles. in: J. Mollenkopf and M. Castells (Eds) pp. 361–376. New York: Russell Sage Foundation.

- Stigler, G. J. (1956). Trends in employment in the service industries. *National Bureau of Economic Analysis*, 59, General Series, National Bureau of Economic Research.
- Swiecki, T. (2017). Determinants of structural change. *Review of Economic Dynamics*, 24 (2017), 95–131.
- Yavilioğlu, C. (2002). Kalkınmanın anlambilimsel tarihi ve kavramsal kökenleri. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(1), 59-77.
- ZDNet, (2016). <https://www.zdnet.com/article/what-new-technologies-will-improve-customer-service/> (Erişim tarihi: 01.05.2020).